O‘SMIRLARDA ANALITIK VA REFLEKSIV TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MODELI

Samarova Shoxista Rabidjanovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fakulteti psixologiya kafedrasi, dotsenti

Annotatsiya: Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida umumiy o‘rta ta’lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri o‘quvchilarda tayyor bilimlarni o‘zlashtirishdan ko‘ra ularni mustaqil tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish, muammoli vaziyatlarga nisbatan ilmiy yondashuvni shakllantirish hamda o‘z fikrlash faoliyatini ongli boshqarish kompetensiyalarini rivojlantirishdan iboratdir.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, analitik tafakkur, refleksiv tafakkur, metakognitsiya, psixodiagnostika, pedagogik psixologiya, tanqidiy fikrlash, muammoli ta'lim, shaxs rivojlanishi, refleksiya.

Kirish

Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining jadallashuvi, ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda axborot oqimining keskin ortib borishi inson tafakkuriga nisbatan yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. XXI asrda muvaffaqiyatli shaxsni tavsiflovchi asosiy mezonlardan biri mavjud axborotni yodlab olish emas, balki uni tahlil qilish, tanqidiy baholash, turli manbalardan olingan bilimlarni integratsiyalash, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilish qobiliyatidir. Shu sababli ta'lim tizimida o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish masalasi faqat didaktik vazifa sifatida emas, balki pedagogik psixologiyaning strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

O‘smirlik davri inson ontogenezidagi eng murakkab va dinamik rivojlanish bosqichlaridan biri bo‘lib, ushbu davrda bilish jarayonlari sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tariladi. Mazkur yosh bosqichida abstrakt tafakkur shakllanadi, sabab-oqibat munosabatlarini chuqur anglash imkoniyati kengayadi, shaxs o‘zining ichki dunyosi hamda atrof-muhit hodisalarini ongli ravishda tahlil qila boshlaydi. Bunday o‘zgarishlar o‘quvchilarning faqat intellektual rivojlanishini emas, balki ularning emotsional barqarorligi, ijtimoiy faolligi, kommunikativ kompetensiyalari va shaxsiy identifikatsiyasining shakllanishiga ham bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

Bugungi ta'lim amaliyoti shuni ko‘rsatmoqdaki, ko‘plab o‘quvchilarda murakkab vaziyatlarni tizimli tahlil qilish, muammoning asosiy sabablarini aniqlash, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish hamda o‘z fikrini ilmiy asoslash ko‘nikmalari yetarli darajada rivojlanmagan. Natijada bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash, yangi sharoitga moslashish va ijodiy yechimlar ishlab chiqishda qiyinchiliklar kuzatilmoqda. Mazkur holat o‘quvchilarning analitik va refleksiv tafakkurini maqsadli ravishda rivojlantirishga qaratilgan pedagogik-psixologik texnologiyalarni ishlab chiqish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Analitik tafakkur voqea va hodisalarning ichki tuzilishini aniqlash, ularning tarkibiy qismlarini tahlil qilish, sababiy bog‘lanishlarni tushunish va mantiqiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladigan murakkab bilish faoliyatidir. Refleksiv tafakkur esa shaxsning o‘z fikrlash jarayonini kuzatishi, baholashi, xatolarini anglab, ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqishi bilan tavsiflanadi. Ushbu ikki komponentning uyg‘un rivojlanishi o‘quvchilarda

metakognitiv kompetensiyalarni shakllantirib, ularning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini sezilarli darajada oshiradi.

Shu nuqtai nazardan mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi o‘smirlarda analitik va refleksiv tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik modelini ishlab chiqish, mazkur modelning tarkibiy komponentlarini aniqlash hamda uni ta'lim amaliyotiga tatbiq etishning ilmiy asoslarini yoritishdan iboratdir.

O‘smirlik davrida tafakkurning rivojlanishi yosh va pedagogik psixologiyaning eng murakkab hamda ko‘p qirrali ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda kognitiv psixologiya, pedagogik psixologiya hamda neyropsixologiya sohalarida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, insonning intellektual salohiyati faqat bilim hajmi bilan emas, balki axborotni qayta ishlash tezligi, mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlash, mavjud vaziyatni tahlil qilish, muammoga nisbatan muqobil yechimlarni ishlab chiqish va o‘z fikrlash faoliyatini nazorat qila olish darajasi bilan ham belgilanadi. Ayniqsa, o‘smirlik davrida ushbu sifatlarning rivojlanishi keyingi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur bo‘lgan intellektual poydevorni yaratadi.

Kognitiv rivojlanish nazariyasining asoschilaridan biri Jan Piaje o‘smirlik davrini formal-operatsional tafakkur bosqichi sifatida tavsiflab, aynan shu yosh davrida shaxs mavhum tushunchalar bilan ishlash, ehtimoliy vaziyatlarni tahlil qilish, ilmiy gipotezalar ilgari surish hamda nazariy fikrlash imkoniyatiga ega bo‘lishini asoslab bergan. Ushbu bosqichda o‘quvchi real vaziyatlardan tashqari, mavjud bo‘lmagan yoki ehtimoliy holatlar ustida ham mantiqiy fikr yurita oladi. Bu esa analitik tafakkurning shakllanishi uchun muhim psixologik sharoit hisoblanadi.

Lev Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida esa tafakkurning shakllanishi ijtimoiy muhit, ta'lim jarayoni va muloqot bilan uzviy bog‘liq ekanligi ta'kidlanadi. Olimning fikricha, bolaning bilish faoliyati avvalo tashqi ijtimoiy faoliyat shaklida yuzaga keladi, keyinchalik esa ichki psixik jarayonga aylanadi. Demak, refleksiv tafakkurning rivojlanishi ham samarali pedagogik muloqot, hamkorlikdagi faoliyat va muammoli ta'lim texnologiyalarisiz to‘liq shakllanishi mumkin emas.

A.N.Leontyevning faoliyat nazariyasi ham mazkur masalaga alohida yondashuvni taklif etadi. Olim shaxs tafakkurining rivojlanishini motiv, maqsad va faoliyatning mazmuni bilan bog‘laydi. Uning ta'kidlashicha, har qanday intellektual faoliyatning samaradorligi o‘quvchining ichki motivatsiyasi hamda faoliyatning shaxsiy ahamiyatini anglashiga bog‘liq. Shu sababli o‘smirlarda analitik tafakkurni rivojlantirish jarayoni faqat topshiriqlar hajmini ko‘paytirish orqali emas, balki o‘quv faoliyatining ichki motivlarini shakllantirish orqali amalga oshirilishi lozim.

S.L.Rubinshteyn tafakkurni insonning muammoli vaziyatlarni hal etishga qaratilgan faoliyati sifatida izohlab, fikrlashning rivojlanishida refleksiyaning o‘rnini alohida e'tirof etadi. Olimning qarashlariga ko‘ra, shaxs o‘z faoliyatini tahlil qila boshlagan paytdan boshlab uning tafakkuri sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tariladi. Mazkur yondashuv zamonaviy pedagogik psixologiyada refleksiv ta'lim texnologiyalarining keng qo‘llanilishiga nazariy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda analitik tafakkur ko‘pincha tanqidiy fikrlash, metakognitsiya va ijro funksiyalari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. Metakognitiv yondashuv vakillari shaxsning o‘z fikrlash jarayonini rejalashtirish, monitoring qilish va baholash

qobiliyati uning akademik muvaffaqiyatining eng muhim omillaridan biri ekanligini ilmiy jihatdan isbotlaganlar. Ayniqsa, Nelson va Flavell tomonidan ishlab chiqilgan metakognitsiya konsepsiyasi o‘quvchilarda refleksiv tafakkurni rivojlantirish metodikasini yaratishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

So‘nggi yillarda xalqaro baholash dasturlari, xususan PISA tadqiqotlari ham ta'lim natijalarini baholashda faktik bilimlardan ko‘ra analitik fikrlash, tanqidiy yondashuv, muammolarni hal qilish va refleksiv qaror qabul qilish kompetensiyalariga ustuvor ahamiyat bermoqda. Bu esa umumiy o‘rta ta'lim tizimida tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan metodikalarni tubdan takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Mahalliy psixolog olimlarning ilmiy ishlari ham ushbu masalaning turli jihatlarini yoritishga xizmat qilgan. E.G‘oziyev, M.G‘Davletshin, Z.T.Nishonova, V.M.Karimova hamda boshqa olimlar o‘smirlik davrida shaxsning bilish faoliyati, tafakkur rivojlanishi, motivatsion jarayonlar va pedagogik muhitning o‘zaro bog‘liqligini chuqur tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlardan foydalanish, mustaqil izlanishni rag‘batlantirish hamda refleksiv mashg‘ulotlarni tashkil etish o‘quvchilarning intellektual rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Nazariy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bugungi kungacha olib borilgan tadqiqotlarning aksariyati tafakkurning alohida komponentlarini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, analitik tafakkur, refleksiya, metakognitsiya, motivatsiya va psixologik diagnostikani yagona integratsiyalashgan pedagogik model asosida o‘rganishga yetarli e'tibor qaratilmagan. Ayniqsa, umumiy o‘rta ta'lim maktablari sharoitida ushbu omillarning o‘zaro ta'sir mexanizmlarini kompleks tahlil qilishga bag‘ishlangan ilmiy ishlanmalar yetarli emas.

Shu sababli mazkur tadqiqotda o‘smirlarda analitik va refleksiv tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik-psixologik model ishlab chiqish, uning tarkibiy komponentlarini ilmiy asoslash hamda diagnostika va rivojlantirish texnologiyalarini yagona tizim sifatida tavsiflash asosiy ilmiy vazifa sifatida belgilandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vygotsky, Lev Semyonovich (1987). *Thinking and Speech*. New York: Plenum Press.
2. Piaget, Jean (1972). *The Psychology of the Child*. New York: Basic Books.
3. Leontiev, Alexei Nikolaevich (1978). *Activity, Consciousness and Personality*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
4. Rubinstein, Sergei Leonidovich (2003). *Foundations of General Psychology*. Saint Petersburg: Piter.
5. Flavell, John H. (1979). Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
6. Zimmerman, Barry J. (2002). Becoming a Self-Regulated Learner. *Theory Into Practice*, 41(2), 64–70.
7. Bandura, Albert (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman.
8. Bruner, Jerome S. (1996). *The Culture of Education*. Cambridge: Harvard University Press.
9. Sternberg, Robert J. (2018). *The Nature of Human Intelligence*. Cambridge University Press.
10. Halpern, Diane F. (2014). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. New York: Psychology Press.

11. Facione, Peter A. (2020). *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. Insight Assessment.
12. Schraw, Gregory, & Dennison, R. S. (1994). Assessing Metacognitive Awareness. *Contemporary Educational Psychology*, 19(4), 460–475.
13. Pintrich, Paul R. (2000). The Role of Goal Orientation in Self-Regulated Learning. In *Handbook of Self-Regulation*. Academic Press.
14. OECD. (2023). *PISA 2022 Results*. Paris: OECD Publishing.
15. UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together*. Paris: UNESCO.